

Eindtermen en toelichtingen vwo en havo bij keuzedomein *E Mens en werk*

Toelichtingen en begrippen met een asterisk gelden alleen voor vwo kandidaten; voor havo is een integrale havo-versie gepubliceerd in de Septembermededeling bij de opmerkingen over havo.

Subdomein: Politieke visies en verzorgingsstaat

39 De kandidaat kan aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen in Nederland hebben op sociaal-economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen.

Deze eindterm is uitgewerkt in 39.1 en 39.2.

39.1 De kandidaat kan kenmerken noemen van de visies van de politieke stromingen op de rol van de overheid op sociaal-economisch terrein en ten aanzien van belangrijke sociaal-economische vraagstukken (met name werkgelegenheid).

Toelichting

Liberale visie

Uitgangspunten van liberalen bij de beoordeling van sociaal-economische vraagstukken: vóór markteconomie, vrije ondernemingswijze productie, particulier initiatief, concurrentie zowel in de productie als op de arbeidsmarkt, terugdringen rol van de overheid.

De liberale visie met betrekking tot de rol van de overheid gaat ervan uit dat de overheid op veel terreinen een terughoudende rol moet spelen.

Christen-democratische visie

Uitgangspunten van christen-democraten bij de beoordeling van sociaal-economische vraagstukken zijn: gespreide verantwoordelijkheid, maatschappelijk middenveld en particuliere organisaties, *soevereiniteit in eigen kring en het *subsidiariteitsbeginsel, gerechtigheid, solidariteit / naastenliefde, een terughoudende rol van de overheid, rentmeesterschap.

In de christen-democratische visie is de taak van de overheid op sociaal-economisch terrein beperkt en is zij vooral verantwoordelijk voor het macro-economisch en juridisch raamwerk waarbinnen particuliere organisaties - het maatschappelijk middenveld - zelfstandig moeten kunnen opereren.

Sociaal-democratische visie

Uitgangspunten van sociaal-democraten bij de beoordeling van sociaal-economische vraagstukken: streven naar vermindering van sociale ongelijkheid, verbeteren van de positie van zwakke groepen, nadruk op kleinere inkomensverschillen, democratisering.

In de sociaal-democratische visie dient de overheid ieder individu bestaanszekerheid en een redelijk levenspeil te garanderen. De overheid heeft een sturende rol. De sociaal-democraten zijn voorstander van een gemengde economie, waarbij zowel de overheid als de markt een belangrijke rol spelen. Overheidsingrijpen dient de nadelen van de vrije markteconomie op te heffen.

Ecologische visie

Ecologische uitgangspunten: duurzame economie / 'economie van het genoeg' / grenzen aan de groei, kleinschaligheid, kringlooeconomie.

Het beleid van overheid en particulier bedrijfsleven dient in deze visie hoge prioriteit te geven aan een duurzame economie / duurzame ontwikkeling: sociale en economische groei die in de huidige maatschappelijke behoeften kan voorzien zonder dat aan behoeften van toekomstige generaties afbreuk wordt gedaan. Het scenario van de duurzame ontwikkeling: behoud van het milieu vormt de voorwaarde van alle economische activiteiten. Een ombuiging van de huidige economie is vereist om aan die voorwaarde te kunnen voldoen. Voortzetting van dezelfde productiegroei uit het verleden leidt tot grote risico's voor milieu en samenleving en tot uitputting van de grondstoffen. Het gevolg op langere termijn is volgens de ecologische visie welvaartsvermindering. Duurzame ontwikkeling vereist een sterk sturende rol van de overheid.

39.2 De kandidaat kan verwoorden wat er in de Grondwet over werkgelegenheid en in de Universele Verklaring en het Verdrag van de Rechten van de Mens over het recht op arbeid is opgenomen en kan verwoorden in welke zin deze beginselen een rol spelen in het overheidsbeleid.

Toelichting

In de grondwet is opgenomen: "bevordering van werkgelegenheid is voorwerp van zorg der overheid" (GW, Artikel 19). In dit artikel van de grondwet staat verder dat de overheid moet zorgen voor regels over de rechtspositie van diegenen die werken, de bescherming daarbij, over medezeggenschap en vrije keuze van

arbeid. De uit deze regels komende rechten behoren tot de sociale grondrechten. Hieronder valt ook het recht op bijstand en andere sociale verzekeringen.

In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) staat: "een ieder heeft recht op arbeid, op vrije keuze van beroep, op rechtvaardige en gunstige arbeidsvoorwaarden en op bescherming tegen werkloosheid".

* Juridisch hebben deze uitspraken pas zeggingskracht met hun verwoording in het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (1953).

* De kandidaten kunnen uitleggen dat er verschil van mening bestaat over de vraag welke rol de overheid hierin moet spelen en wat de beperkingen in de mogelijkheden van de overheid zijn om effectief deze rechten te waarborgen.

40* De kandidaat kan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat schetsen en verschillende visies hierop herkennen.

Deze eindterm is uitgewerkt in 40.1 tot en met 40.4.

Toelichting

Kandidaten kunnen de ontwikkeling van de verzorgingsstaat per periode typeren en deze verklaren vanuit de economische en maatschappelijke achtergronden van elk van onderstaande periode:

- Vanaf het begin van de twintigste eeuw is er geleidelijk een stelsel van sociale wetgeving ontstaan. Deze betrof tot de Tweede Wereldoorlog vooral een beperkt aantal werknemersverzekeringen.

De materiële grondslag van de verzorgingsstaat ligt in de les van de economische crisis van de jaren dertig van de twintigste eeuw en de daarmee gepaard gaande werkloosheid. Deze les heeft geleid tot de opvatting dat de overheid een actieve economische politiek moet voeren (New Deal in de Verenigde Staten, John Maynard Keynes (1883-1946) in het Verenigd Koninkrijk, Plan van de Arbeid in Nederland) gericht op zoveel mogelijk werkgelegenheid voor ieder. Naast deze materiële grondslag werd de verzorgingsstaat ook gebouwd uit morele motieven: solidariteit en sociale rechtvaardigheid. De drie waarden - volledige werkgelegenheid, solidariteit en sociale rechtvaardigheid - vormen de grondslagen of grondbeginselen van de verzorgingsstaat. Anderen formuleerden als hoofddoelen van sociale politiek na de oorlog: het uitbannen van armoede en het waarborgen van het algemeen welzijn.

- Naoorlogse wederopbouw onder leiding van rooms-rode kabinetten

Er vond een flinke uitbouw van de verzorgingsstaat plaats: bijvoorbeeld invoering van de Werkloosheidswet en de Algemene Ouderdomswet (AOW). De uitvoering van allerlei regels en verdere ontwikkelingen van de verzorgingsstaat verliep via maatschappelijke instellingen, georganiseerd op levensbeschouwelijke grondslag (verzuiling) en samenwerking van werkgevers, werknemers en overheid in publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties met de Sociaal-Economische Raad (SER) als toporgaan. Dit wordt wel aangeduid als corporatisme.

- Periode van economische opbloei en welvaarts groei (1958-1968)

Er was vanaf de jaren vijftig sprake van overheidsinterventie in de economie met als hoofddoelen van economisch beleid: geleide loonpolitiek, volledige werkgelegenheid, prijsbeheersing, diepte-investeringen in de industrialisatie. Deze doelen vormden de grondslag voor een snelle welvaartstoename in het bijzonder vanaf 1960.

- Periode van groei van immateriële wensen (1969-1980)

Naast aandacht voor verdeling van de welvaart kwam een toenemende aandacht voor welzijn, onder ander tot uitdrukking komend in groei van de overheidssubsidies op sociaal-cultureel terrein.

- Periode van economische stagnatie in de jaren zeventig en tachtig en de discussie over de verzorgingsstaat

* Kandidaten kunnen wijzen op

(a) het verband tussen de diepe economische crisis van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig en de problematiek van de beheersbaarheid / betaalbaarheid van de verzorgingsstaat, zoals deze tot uitdrukking komt in de praktijk van toenemende aantallen uitkeringstrekkers bij inkrimpende aantallen premie- en belastingbetalers, en

(b) de sociaal-psychologische dimensie van de discussie over de reconstructie van de verzorgingsstaat, zoals toenemende afhankelijkheid van onpersoonlijke instellingen, afnemen persoonlijke zorg, twijfel in de publieke opinie aan de werkwillegheid van werklozen, uitkeringsfraude, afnemende solidariteit door een voortschrijdende individualisering. Zie verder eindterm 40.3

- Vanaf de jaren tachtig is het beleid van de overheid gericht op een reorganisatie van de Nederlandse verzorgingsstaat. Zie eindterm 40.3 over de discussie over de verzorgingsstaat.

De druk op het beleid om de verzorgingsstaat te hervormen, is mede gekomen door globalisering / internationalisering: onder andere internationale concurrentie van het bedrijfsleven en invloed van de Europese Unie, de Europese regelgeving en de invoering van de euro.

Voor de verschillende visies op ontwikkelingen van de verzorgingsstaat, zie ook eindterm 40.2.

40.1 De kandidaat kan uitleggen wat wordt bedoeld met een verzorgingsstaat en in (concrete) voorbeelden kenmerken van de verzorgingsstaat herkennen.

Toelichting

Een verzorgingsstaat: de overheid 'beschermt' haar burgers door middel van een uitgebreid netwerk van sociale voorzieningen en instellingen tegen de gevolgen van bestaansrisico's als werkloosheid, ouderdom, ziekte, arbeidsongeschiktheid.

Het begrip verzorgingsstaat bevat de volgende elementen:

- de bestaanszekerheid van de bevolking en spreiding van de welvaart zijn voorwerp van zorg van de overheid (GW, artikel 20) via de aanwezigheid van een sociaal zekerheidsstelsel, het bevorderen van werkgelegenheid, het streven naar een aanvaardbare inkomensverdeling en groei van het nationaal inkomen;
- zorg van de overheid voor collectieve welzijnsvoorzieningen waaronder gezondheidszorg, onderwijs, huisvesting en cultuur.

Bij een verzorgingsstaat hoort een gemengde economie: een grote rol van de overheid met handhaving van het vrije ondernemerschap en van productie door particuliere bedrijven; de verzorgingsstaat is tevens ontwikkeld binnen de kaders van een parlementaire democratie en rechtsstaat. Zie eindterm 39.2 over de sociale grondrechten.

40.2 De kandidaat kan uitleggen welke uitgangspunten van politieke stromingen geleid hebben tot de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Toelichting

De realisering van de verzorgingsstaat en de aanvaarding van de verzorgingsstaat zijn te motiveren vanuit verschillende uitgangspunten van politieke stromingen:

- sociale rechtvaardigheid is een beginsel dat christen-democraten, liberalen en sociaal-democraten nastrevenswaardig vinden;
- vermindering van sociale ongelijkheid door de uitbouw van een sociaal zekerheidsstelsel en sturende rol van de overheid bij het bestrijden van de werkloosheid zijn belangrijke uitgangspunten van de sociaal-democraten;
- de solidariteitsgedachte die zowel bij christen-democraten (naastenliefde) als sociaal-democraten (solidariteit met de zwakkeren in de samenleving) een belangrijke rol speelt;
- handhaven van de vrije ondernemingswijze productie is een voorwaarde dat vooral de liberalen benadrukken.
- de belangrijke rol die was weggelegd voor de verzuilde maatschappelijke instellingen; bijvoorbeeld de werkgevers- en werknemersorganisaties speelden een grote rol in de uitvoeringsorganen van de sociale zekerheid; een terughoudende rol van de overheid en een grote rol van de maatschappelijke organisaties sloot aan bij een christen-democratische idee als gespreide verantwoordelijkheid, *soevereiniteit in eigen kring en het *subsidiariteitsbeginsel.

40.3 De kandidaat kan hoofdlijnen van de (concrete) discussie over de verzorgingsstaat aangeven en in (concrete) voorbeelden herkennen.

Toelichting

De hoofdlijnen in de discussie over de verzorgingsstaat zijn:

- problematiek van de beheersbaarheid / betaalbaarheid van de verzorgingsstaat; mede door de economische crisis ontstonden financieringstekort en stijging van de uitgaven van de sociale zekerheid;
- probleem van de werkloosheid en daarmee samenhangende problemen als de toekomst van het sociale zekerheidsstelsel, bestaansniveau en armoedeprobleem, kloof tussen werkenden en niet-werkenden;
- uitvoeringsproblemen: zoals toenemende afhankelijkheid van burgers aan onpersoonlijke instellingen, afnemen persoonlijke zorg, de complexiteit en ondoorzichtigheid van de regelgeving, uitkeringsfraude als uiting van 'calculerend individualisme'.

* ideologische discussie: bovenstaande problemen over de verzorgingsstaat hebben ook geleid tot de discussie over de rol van de overheid en de betekenis en toekomst van de verzorgingsstaat. Zie opvattingen van de politieke stromingen in 40.4.

Voorbeelden van beleidsmaatregelen die gericht zijn op een reorganisatie van de Nederlandse verzorgingsstaat: privatisering van activiteiten die ook door de markt kunnen worden verricht (afslanking van de overheid), vermindering van het beroep op het stelsel door (a) versobering van uitkeringen en uitkeringsrechten en (b) prikkeling van de uitvoeringsinstanties (zoals Sociale Dienst, Arbeidsbureau, UWV) om stringenter te controleren op de noodzakelijkheid van het verstrekken van de uitkeringen. In de publieke sector worden marktprikkels ingebouwd.

De invloed van de belangengroepen (werkgeversorganisaties en werknemersorganisaties) wordt teruggedrongen. De verzorgingsstaat wordt minder corporatistisch en meer 'verzakelijkt'.

40.4 De kandidaat kan aangeven welke opvattingen politieke stromingen hebben over de verzorgingsstaat en deze opvattingen herkennen in (concrete) voorbeelden.

Toelichting

Kritiek en wensen ten aanzien van de verzorgingsstaat:

- Liberalen: het sociale zekerheidsstelsel is te ver doorgesloten. Te veel mensen zijn afhankelijk van een uitkering, het kost teveel, mensen die echt afhankelijk zijn van de sociale zekerheid zoals ouderen kunnen de dupe worden van de onbetaalbaarheid van het sociale stelsel, te veel overheidsinmenging en bureaucratisering ten koste van het particulier initiatief.

Maatregelen: terugdringen overheidsuitgaven, meer marktwerking, privatisering en individualisering van de sociale zekerheid, deregulering, terugbrengen ambtenarenapparaat.

- Christen-democraten: spreken van een 'verantwoordelijke samenleving'. Zij leggen meer nadruk op particulier initiatief en onderlinge hulp en de eigen, gezins- en familie-verantwoordelijkheid. De overheid moet aanvullende rol spelen op een 'gespreide verantwoordelijkheid' in een 'zorgzame samenleving'.

Maatregelen: overheidsbemoeienis en overheidsuitgaven terugdringen, bezuinigingspolitiek en randvoorwaarden scheppen voor het dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid.

- Sociaal-democraten: de verzorgingsstaat is een belangrijke verworvenheid: meer vertrouwen in de sturen de mogelijkheden van de overheid, voor bescherming sociaal zekerheidsstelsel, bestrijding van armoede, voorkomen van kloof tussen werkenden en niet-werkenden.

Maatregelen: actief overheidsbeleid is gewenst om de economische groei te stimuleren en minder sociale ongelijkheid in de samenleving te bevorderen. Het garanderen van de hoogte van de uitkeringen door koppeling aan de lonen. Ook is actief beleid nodig om groepen die een zwakke positie hebben op de arbeidsmarkt aan werk te helpen. Behoud van de verzorgingsstaat wordt nagestreefd door structuurverandering in plaats van verlaging van uitkeringen.

41 De kandidaat kan aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces en deze herkennen in (concrete) voorbeelden.

Toelichting

Rol van de overheid in het sociaal-economische proces:

- de overheid als regelgever en initiator van beleid; zie eindtermen over de verzorgingsstaat 40.1, 40.3 en 41.1 en 41.2

- de overheid als producent van goederen en diensten die belangrijk zijn voor alle burgers en de overheid als werkgever, zie eindterm 41.2

- de overheid als overlegpartner; zie eindterm 41.4

41.1 De kandidaat kan aangeven op welke manieren de overheid actief kan zijn op belangrijke beleidsterreinen zoals werkgelegenheid, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden, sociale wetgeving, emancipatie.

Toelichting

Kandidaten kunnen van maatregelen op elk terrein aangeven waarom de overheid deze heeft genomen en deze maatregelen in verband brengen met politieke opvattingen, belangen van betrokkenen en grondrechten.

Werkgelegenheid

Kandidaten kunnen twee politieke problemen met betrekking tot de werkgelegenheid onderscheiden: de omvang van de werkloosheid (zie eindterm 41.3) en de concentratie van werkloosheid bij bepaalde groepen zoals ouderen, allochtonen, minder gezonde werkzoekende en herintredende vrouwen. Er is een harde kern van langdurig werklozen onder deze groepen. Zie ook eindterm 44.3.

Kandidaten kunnen uitleggen welke maatregelen de overheid neemt om deze problemen op te lossen.

Daarbij kunnen zij een onderscheid maken tussen het bevorderen van de werkgelegenheid via de vraagzijde van de arbeidsmarkt en het nemen van maatregelen die gericht zijn op de aanbodzijde van de arbeidsmarkt; dat wil zeggen: gericht op het verhogen van de kwantiteit en kwaliteit van de beroepsbevolking.

Werkloosheid treedt op als een verschil ontstaat / bestaat tussen vraag en aanbod van de arbeidsmarkt. De vraagzijde van de arbeidsmarkt is de werkgelegenheid / de vraag naar arbeid van de werkgevers. De aanbodzijde van de arbeidsmarkt is de beroepsbevolking. Het arbeidsaanbod bestaat uit mensen die een baan hebben of daarnaar zoeken.

Werkgelegenheidsbeleid:

(1) Scheppen van meer banen via het streven naar economische groei of via maatregelen aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt, zoals:

- bevorderen van loonmatiging;

- scheppen van eenvoudige banen door de verlaging van het minimumloon en van belastingen en premies op de laagste lonen;
- verlaging van belastingen en premies voor zowel bedrijfsleven als individuele burgers (verbeteren van de koopkracht, stijgen van de consumptieve bestedingen);
- versterking van de economie door investeringen in bijvoorbeeld de infrastructuur en in technologische ontwikkelingen, zie eindterm 47.4;
- maatregelen ter flexibilisering van de arbeidsmarkt, zie eindterm 45;
- bestaande marktbelemmeringen opheffen: verbieden van prijsafspraken en afspraken over marktaandeel, verruiming van de winkeltijden, privatisering van voormalige staatsbedrijven, versoepelen van ontslagrecht;
- meer overheidsbanen scheppen bijvoorbeeld in zorg en onderwijs;
- beschikbare werk herverdelen onder andere door het stimuleren van deeltijdarbeid, arbeidstijdverkorting.

(2) Nemen van maatregelen ten aanzien van de beroepsbevolking: scheppen van voorwaarden dat meer mensen kunnen werken, het wegnemen van belemmeringen voor bepaalde groepen op de arbeidsmarkt - doelgroepenbeleid - en het vergroten van de kwaliteit van het arbeidsaanbod. Voorbeelden:

- betere onderlinge verdeling van arbeid en zorg, van betaald en onbetaald werk, van voltijdwerk en deeltijdwerk voor het scheppen van gelijkwaardige kansen op werk voor mannen en vrouwen, zie ook emancipatiebeleid;
- bevorderen van de arbeidsdeelname van ouderen door onder andere permanente scholing, aanpassing van werktijden en werkdruk, tegengaan leeftijdsdiscriminatie;
- stimuleren van scholing en omscholing;
- gerichte scholing en arbeidsbemiddeling voor achterstandsgroepen (Wet stimulering arbeidsdeelname minderheden);
- maatregelen om de arbeidsdeelname van arbeidsgehandicapten te bevorderen (Wet op de (re)integratie van arbeidsgehandicapten);
- aanvullende werkgelegenheidsprogramma's voor groepen die op de arbeidsmarkt zwak staan, banenpools voor langdurig werklozen (ID-banen).

Arbeidsomstandigheden

De arbeidsomstandigheden zijn geregeld in de Arbo-wet die werkgevers en werknemers gezamenlijk verantwoordelijk maakt voor veiligheid, gezondheid en welzijn in het bedrijf.

Arbeidsvoorwaarden

Voorbeelden van de rol van de overheid op het terrein van de arbeidsvoorwaarden: Wet op het minimumloon; Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst (CAO); Wet op het algemeen bindend verklaren van de collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO's); de sociale partners aansporen tot loonmatiging; regelgeving over de arbeidsduur (deeltijdwerk); regelgeving over het dienstverband (vaste banen, flexibele banen). De overheid beïnvloedt de inkomensverhoudingen door belastingmaatregelen en door het stelsel van sociale zekerheid.

Sociale wetgeving

De overheid is in een verzorgingsstaat verantwoordelijk voor het stelsel van sociale zekerheid. Dit bestaat uit een netwerk van sociale voorzieningen en sociale verzekeringen. Overeenkomst tussen sociale voorzieningen en sociale verzekeringen: zowel sociale voorzieningen als sociale verzekeringen geven recht op een uitkering. Het zijn, met andere woorden, beide sociale zekerheidswetten. Verschil:

- Bij een sociale verzekering kan worden gesproken van een verdiend recht; werkgevers en / of werknemers hebben er - veelal al dan niet verplicht - premie voor betaald.

Er zijn twee soorten sociale verzekeringen:

. volksverzekeringen, voorbeelden: Algemene kinderbijslagwet (AKW), Algemene nabestaandenwet (ANW), Algemene ouderdomswet (AOW);

. werknemersverzekeringen: Werkloosheidswet (WW), Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), Ziektewet (ZW) (geldt sinds 1996 slechts voor een klein deel van de verzekerden; de werkgevers zijn verplicht bij ziekte een jaar zeventig procent van het loon door te betalen), Ziekenfondswet (ZFW).

- Bij een sociale voorziening gaat het om door de overheid verleend recht, grotendeels betaald door de belastingbetaler. Voorbeeld de Algemene bijstandswet (ABW).

Emancipatiebeleid (voor vrouwen)

Er is de afgelopen ruim dertig jaar veel veranderd in de maatschappelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Er is sprake van een toenemende gelijkheid tussen vrouwen en mannen. Traditionele rolpatronen, waarbij de vrouw wordt geacht huisvrouw te worden en de man de kost moet verdienen, zijn niet langer vanzelfsprekend. Vrouwen zijn in groten getale gaan participeren op de arbeidsmarkt; ongelijkheid in wet- en regelgeving tussen vrouwen en mannen is grotendeels opgeheven. Toch is er op tal van terreinen nog sprake van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Op de arbeidsmarkt is er sprake van sekse-

segregatie; vrouwen zijn ondervertegenwoordigd in hogere functies, zij hebben minder geld door het werken in deeltijd, veelal in beroepen die slechter betaald worden, minder rechten hebben opgebouwd in de sociale zekerheid en het combineren van arbeid en zorg is nog vooral een vrouwenprobleem. Er is overheidsbeleid gericht op emancipatie van vrouwen.

De centrale doelen van het emancipatiebeleid vanaf jaren zeventig zijn:

(1) gelijke rechten. Discriminatie op grond van geslacht is wettelijk verboden (Algemene Wet gelijke behandeling, 1994).

(2) veranderen van de beeldvorming van vrouwen, mannen en achterstanden.

In het begin van het emancipatiebeleid lag de nadruk op mentaliteitsverandering en bewustwording om het traditionele rollenpatroon te doorbreken. Daarnaast is het denken in termen van achterstanden populair in het beleid. Vrouwen moeten op allerlei maatschappelijke terreinen achterstanden inhalen.

In begin van de jaren tachtig verschuift de visie op emancipatie naar het doorbreken van ongelijke machtsverhoudingen en herverdeling van arbeid en maatschappelijke positie (Beleidsplan emancipatie 1984).

(3) verbetering van de positie van vrouwen.

Het beleid is gericht op het inhalen van achterstanden. Voorbeelden: onderwijsemancipatiebeleid met campagnes als 'kies exact', beleid gericht herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid met maatregelen als positieve actie, campagne Vrouwen gezocht in mannenberoepen, de 1990-maatregel met afschaffing van kostwinnerstoelage, Stimuleringsmaatregel kinderopvang, ouderschapsverlof (1991) en verdeling arbeid en zorg. (Kaderwet Arbeid en zorg 1999). Door allerlei soorten verlofregelingen en bevordering deeltijdwerk wordt het mogelijk gemaakt dat mensen een baan en gezinstaken kunnen combineren.

41.2 De kandidaat kan uitleggen waarom juist de overheid bepaalde goederen en diensten produceert en *dat de mate waarin de overheid dit doet ter discussie staat.

Toelichting

De overheid produceert goederen en diensten die belangrijk zijn voor alle burgers (algemeen belang). Voorbeelden hiervan zijn: openbaar bestuur, sociale voorzieningen, infrastructuur (wegen, dijken, bruggen), onderwijs, veiligheid, etc. De kosten voor deze goederen en diensten worden (grotendeels) opgebracht door belasting- en premieheffing. Bij deze goederen en diensten bestaat, anders dan bij goederen en diensten die op de markt worden aangeboden, voor de burger geen direct verband tussen de kosten en de prijs.

41.3 De kandidaat kan de omvang van de werkloosheid in Nederland globaal aangeven en soorten van werkloosheid herkennen.

Toelichting

Werkloosheid treedt op als een verschil ontstaat / bestaat tussen vraag en aanbod van de arbeidsmarkt. De vraagzijde van de arbeidsmarkt is de werkgelegenheid / de vraag naar arbeid van de werkgevers. De aanbodzijde van de arbeidsmarkt is de beroepsbevolking.

De officieel geregistreerde werkloosheid omvat mensen die ingeschreven staan bij een arbeidsbureau (CWI: Centrum voor Werk en Inkomen), beschikbaar zijn voor betaald werk (van ten minste 12 uur per week en momenteel niet of minder dan 12 uur per week betaald werken). Dat betekent dat een aantal werklozen niet meegeteld worden - verborgen werkloosheid - zoals (huis)vrouwen, werklozen die een opleiding of een cursus volgen, WAO-ers die een (parttime) baan zoeken. Afhankelijk van de gehanteerde definitie van werklozen, zijn er verschillende werkloosheidscijfers in omloop.

Kandidaten kunnen de omvang van de werkloosheid afleiden uit statistische informatie. Zij kunnen ook kanttekeningen plaatsen bij werkloosheidscijfers op grond van gehanteerde definities, de omvang van de werkloosheid relateren aan veranderingen van het arbeidsaanbod (sterke groei van het arbeidsaanbod van vrouwen, sterke daling van de arbeidsparticipatie van mannen van boven de 55 jaar, door immigratie zijn er veel nieuwkomers die werk zoeken).

Oorzaken van werkloosheid:

- conjuncturele werkloosheid, waarbij door een tijdelijke neergang in de economie de vraag naar arbeidskrachten te laag is om iedereen werk te bieden. Er is sprake van onderbesteding: de vraag naar goederen en diensten is minder dan de economie kan produceren. Een gedeelte van de productiecapaciteit blijft onbenut: machines staan stil, mensen worden werkloos.

* Keynesianen: volgens deze school, geïnspireerd door het werk van Keynes dient de overheid bij onderbesteding van huishoudens en bedrijven in te grijpen door de bestedingen te stimuleren door begrotingsbeleid of monetair beleid.

- structurele werkloosheid, waarbij er een blijvend verschil is tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. De oorzaken zijn talrijk zoals het wegvallen van arbeidsplaatsen door mechanisering en automatisering,

markten kunnen verzadigd raken, door internationale concurrentie moeten bedrijven sluiten of hun productie verplaatsen naar lagelonenlanden; beperkingen van de arbeidsmarkt zoals de starheid van de lonen (in een echte 'vrije markt' zouden deze dalen totdat de werkloosheid is verdwenen); de lonen worden niet bepaald door vraag en aanbod, maar door CAO-onderhandelingen en wettelijk minimumloon; de positie van de werknemer is beschermd; relatief hoge loonkosten voor de werkgevers; door het stelsel van het sociale zekerheidstelsel wordt het arbeidsaanbod ontmoedigd.

41.4 De kandidaat kan de functies van de Sociaal-Economische Raad (SER) en de Stichting van de Arbeid (STAR) omschrijven.

Toelichting

De Sociaal-Economische Raad is een adviesorgaan voor de overheid op sociaal-economisch gebied. In de SER hebben zitting de werkgeversorganisaties, de werknemersorganisaties en Kroonleden. De SER is daarmee een overlegorgaan tussen werknemers, werkgevers en overheid.

In de Stichting van de Arbeid zijn alleen de werkgevers- en werknemersorganisaties vertegenwoordigd. In de Stichting wordt centraal overleg gevoerd en onder andere afspraken gemaakt over allerlei sociaal-economische aspecten onder andere over arbeidsvoorwaarden, werkgelegenheid (bijvoorbeeld minderhedenakkoord in 1998). De Stichting adviseert ook de overheid.

De SER en Stichting van de Arbeid spelen een belangrijke rol in de naoorlogse overlegeconomie dat in de jaren negentig is aangeduid met het begrip 'poldermodel'.

Subdomein: Economische orde

42* De kandidaat kan de economische orde van ons land vergelijken met die van andere landen.

Deze eindterm is uitgewerkt in 42.1* tot en met 42.3*.

42.1* De kandidaat kan omschrijven wat onder het begrip economische orde wordt verstaan.

Toelichting

Onder economische orde wordt verstaan de manier waarop in een land het economisch proces, dit is de voortbrenging, de verdeling en het verbruik van goederen en diensten, is georganiseerd: welke instituties zijn daarbij betrokken, welke regels gelden en hoe het proces wordt gecoördineerd.

42.2* De kandidaat kan drie typen van economische orde omschrijven en in concrete voorbeelden herkennen: vrije markteconomie, centraal geleide planeconomie en gemengde economie.

Toelichting

- vrije markteconomie - kapitalisme -: vraag en aanbod worden op een vrije markt door het prijsmechanisme / marktmechanisme op elkaar afgestemd. De productie- en investeringsbeslissingen worden genomen door de bedrijven. In de vrije markteconomie is er geen overheidsinmenging. De vrije markt vindt haar inkadering in een door de overheid opgelegd geheel van regels en voorzieningen die er voor moeten zorgen dat de markt kan functioneren. Cruciale elementen in de vrije markteconomie zijn bijvoorbeeld het eigendomsrecht, geschillenbeslechting, vennootschapsrecht en regels voor het functioneren van de kapitaalmarkt. Met andere woorden: economie en door de overheid opgelegde rechtsregels zijn met elkaar verbonden.

- gemengde economie: het is een mengeling van markt- en overheids-elementen; In de gemengde economie is de overheid niet alleen regelgever, maar ook producent van goederen en diensten. Voorts is in deze economie de overheid herverdelers van inkomens. Het contrast tussen de vrije markteconomie en de gemengde economie heeft betrekking op de marktwerking: bij de vrije markteconomie: spelregels om het spel fair te spelen (mededingingsbeleid, antikartelwetgeving) en bij de gemengde economie: overheid die - achteraf - inkomens herverdeelt. De kandidaat kan het Nederlandse stelsel typeren als een gemengde economie.

- centraal geleide planeconomie: de beslissingen over de productie, investeringen en distributie worden van bovenaf en centraal - door de overheid - genomen op basis van nationale plannen, die voor een bepaalde tijd de onderlinge leveringen tussen bedrijven coördineren.

42.3* De kandidaat kan voordelen en nadelen van de verschillende typen economische orde omschrijven.

Toelichting

Vrije markteconomie:

- voordelen: grote keuzevrijheid van producenten en consumenten, geen overheidsinmenging, bij volledige mededinging worden vraag en aanbod via het prijs- en marktmechanisme goed op elkaar afgestemd;

- nadelen: er kunnen maatschappelijk ongewenste resultaten optreden op terreinen als de inkomensverdeling - sociale ongelijkheid -, de werkgelegenheid en het milieu; zwakkere individuen kunnen op de vrije markt hun behoeften moeilijk bevredigen.

Centraal geleide planeconomie:

- voordelen: de mogelijkheid om sociaal-economische ongelijkheid te voorkomen, geen grote werkloosheid;

- nadelen: realisatie van de plannen wordt vaak gemeten op basis van kwantiteit in plaats van kwaliteit, er wordt weinig rekening gehouden met de wensen van de consument, er is sprake van grote bureaucratie, machtsconcentratie bij de planners, ingewikkelde industriële maatschappij is moeilijk te plannen. Gemengde economie: heeft de voordelen van een vrije markteconomie en bestrijdt de nadelen van deze economische orde. Zie ook de eindtermen 40.1 en 40.3.

2.3 Subdomein: Arbeidsverhoudingen

43 De kandidaat kan maatschappelijke groeperingen noemen die betrokken zijn bij arbeid en aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze zijn georganiseerd, en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

Deze eindterm is verder uitgewerkt in 43.1 tot en met 43.11.

43.1 De kandidaat kan uitleggen hoe werknemers en werkgevers in ons land zijn georganiseerd en de belangrijkste van deze organisaties noemen.

Toelichting

Een deel van de werknemers is georganiseerd in vakbonden; de meeste vakbonden zijn aangesloten bij de vakcentrales FNV, CNV of MHP.

Werkgevers zijn vaak georganiseerd in specifieke werkgeversorganisaties binnen bepaalde branches; ze zijn meestal aangesloten bij overkoepelende organisaties als VNO-NCW of bij het MKB.

Werkgevers- en werknemersorganisaties - de sociale partners - kunnen worden getypeerd als belangenorganisaties. De belangenbehartiging door werkgevers- en werknemersorganisaties kan betrekking hebben op individuele en op collectieve belangen van hun leden.

43.2 De kandidaat kan in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werknemers.

Toelichting

Kandidaten kunnen belangen van werknemers herkennen binnen het gebied van:

- arbeidsvoorwaarden: bijvoorbeeld (verbetering van) inkomen en werktijden;
- arbeidsinhoud: bijvoorbeeld de mate van arbeidsdeling, functieomschrijving;
- arbeidsverhoudingen: bijvoorbeeld medezeggenschap;
- arbeidsomstandigheden: bijvoorbeeld gezondheid, veiligheid en welzijn.

Daarnaast zijn er belangen op het terrein van bijvoorbeeld ontslagrecht, sociale zekerheid, werkgelegenheid.

Kandidaten kunnen ook een mogelijke tegenstelling herkennen tussen de verschillende belangen, zoals enerzijds arbeidsduurverkorting en de beoogde vergroting van de werkgelegenheid en anderzijds het belang van inkomen dan wel inkomensverlies. Zie ook de toelichting bij eindterm 43.3.

43.3 De kandidaat kan in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werkgevers.

Toelichting

Werkgevers streven naar het maken van winst / rendement. Daarvan afgeleide belangen zijn onder meer: continuïteit van het bedrijf; lage productiekosten; goedkope grondstoffen, arbeid en kapitaal; geringe concurrentie; lage belastingen; ambitieuze en geschoolde werknemers, arbeidsrust.

Kandidaten kunnen in voorgelegde situaties aangeven welke belangen werkgevers en werknemers hebben en of die conflicterend zijn.

Kandidaten kunnen in gegeven contexten ook de gemeenschappelijke belangen en wederzijdse afhankelijkheid herkennen die werkgevers en werknemers ten opzichte van elkaar hebben zoals de continuïteit van het bedrijf, een goede werksfeer en veilig produceren.

43.4 De kandidaat kan aangeven dat vakbonden op verschillende manieren belangen behartigen.

Toelichting

Kandidaten kunnen onderscheid maken tussen:

individuele belangenbehartiging, bijvoorbeeld bij ontslag en slechte arbeidsverhoudingen op bedrijfsniveau; collectieve belangenbehartiging, bijvoorbeeld ten aanzien van inkomen en werktijden op het niveau van bedrijven of bedrijfstakniveau.

43.5 De kandidaat kan aangeven welke middelen werknemers- en werkgeversorganisaties hebben om voor hun belangen op te komen en deze herkennen in (concrete) voorbeelden.

Toelichting

Middelen van werknemers zijn onder meer onderhandelingen over CAO's, overleg op bedrijfsniveau, prikacties, stakingen, bedrijfsbezettingen, lobbyen, naar de rechter stappen.

Middelen van werkgevers zijn onder meer onderhandelen over CAO's, investeringen, ontslagen, vestigingsbeleid, de rechter inschakelen.

43.6 De kandidaat kan omschrijven welke toetsingsnormen de rechter gebruikt als deze moet oordelen over het al dan niet geoorloofd zijn van een staking en deze normen herkennen in (concrete) voorbeelden.

Toelichting

Er is in Nederland weliswaar geen formeel stakingsrecht, maar als rechters gevraagd wordt zich uit te spreken over een staking, verbieden zij een staking niet als:

- zij zijn georganiseerd door een vakbond;
- alle reguliere middelen om tot overeenstemming te komen, zijn geprobeerd;
- het doel en de gevolgen van de staking moeten in een redelijke verhouding tot elkaar staan.

43.7 De kandidaat kan in (concrete) voorbeelden factoren herkennen die van invloed zijn op de mate waarin werknemers- en werkgeversorganisaties er in slagen op te komen voor hun belangen, alsmede een gemotiveerd standpunt innemen over het optreden van deze organisaties.

Toelichting

Kandidaten kunnen in gegeven contexten beïnvloedende factoren herkennen zoals:

- het politieke klimaat: politieke verhoudingen, (veranderende) opvattingen;
- de arbeidsverhoudingen: de positie van sociale partners in overlegorganen op verschillende niveaus;
- de economische conjunctuur: de positie van de werknemersorganisaties zal verzwakken in tijden van economische neergang en werkloosheid; voor de werkgeversorganisaties geldt het omgekeerde;
- de machtsbronnen: de hoeveelheid leden, de organisatiegraad, de (getaxeerde) actiebereidheid leden.

43.8 De kandidaat kan een gemotiveerde mening geven over de (veranderende) betekenis van de vakbeweging in de samenleving.

Toelichting

Veranderingen in de betekenis van de vakbeweging zijn bijvoorbeeld de volgende. In Nederland is steeds meer een overlegeconomie gegroeid: overheid, werkgevers en werknemers proberen door middel van overleg en in gemeenschappelijke verantwoordelijkheid sociaal-economisch beleid te ontwikkelen. Dat gebeurt onder meer in de SER en de Stichting van de Arbeid. Meer en meer is daarbij de nadruk komen te liggen op het bereiken van consensus in plaats het willen winnen van een belangenconflict: het poldermodel. Daarnaast spelen de vakorganisaties op bedrijf(tak)niveau een rol, onder meer bij CAO-onderhandelingen, steun aan ondernemingsraden alsook door individuele belangen van werknemers te behartigen. Hoewel er binnen de vakbeweging nog discussie is over een 'brede' of 'enge' taakopvatting, is de tendens zichtbaar dat zij zich meer gaat beperken tot de terreinen zoals genoemd in eindterm 43.2 en minder aandacht besteedt aan onderwerpen buiten de directe arbeidswereld, zoals vredesacties, milieu en Derde Wereld.

43.9 De kandidaat kan voorbeelden geven van overleg op verschillende niveaus van werkgevers en werknemers.

Toelichting

Kandidaten kunnen voorbeelden geven van overleg zoals op landelijk niveau: Stichting van de Arbeid en SER (samen met Kroonleden); per bedrijfstak en bedrijf: overleg over arbeidsvoorwaarden - CAO-onderhandelingen - per bedrijf of bedrijfstak. Daarnaast is er in de ondernemingsraad overleg tussen werkgever en werknemers. Als overleg te weinig oplevert, komen tegenstellingen tussen de sociale partners naar voren komen in het stopzetten van onderhandelingen, acties, stakingen en bezettingen. In Nederland komen verhoudingsgewijs weinig stakingen en bedrijfsbezettingen voor. Zie ook eindterm 43.8 en 43.10.

43.10 De kandidaat kan uitleggen wat het verschil is tussen harmonie- en conflictdenken bij het overleg tussen werkgevers en werknemers.

Deze eindterm dient gelezen te worden als:

De kandidaat kan uitleggen wat de verschillen zijn tussen het harmoniemodel, het reguleringsmodel en het conflictmodel in het onderlinge verkeer van werkgevers en werknemers.

Toelichting

Harmoniemodel: in dit model wordt het belangenconflict ontkend. De noodzaak staat centraal om gezamenlijke oplossingen te zoeken voor verschilpunten en belangentegenstellingen, uitgaande van de wederzijdse afhankelijkheid van elkaar en overeenkomsten van belangen tussen werkgevers en werknemers.

Reguleringsmodel: in dit model wordt erkend dat er reële en onvermijdelijke belangentegenstellingen zijn tussen werkgevers en werknemers, maar deze tegenstellingen moeten worden gereguleerd om ze beheersbaar te houden (institutionalisering van conflictoplossing).

Conflictmodel: in dit model wordt uitgegaan van alles overheersende belangentegenstellingen tussen werkgevers en werknemers. Het conflict wordt 'opgelost' door vormen van actie en strijd.

Kandidaten kunnen verwijzen naar de huidige tendens, waarin het 'zaken doen' tussen werkgevers en werknemers centraal staat. In het 'poldermodel' is de nadruk meer komen te liggen op het bereiken van consensus met als doel een versterking van economie en daarmee verbeteren van werkgelegenheid en

behoud van sociale zekerheid.

43.11 De kandidaat kan uitleggen wat een ondernemingsraad is en welke bevoegdheden deze heeft.

Toelichting

De medezeggenschap van werknemers is wettelijk geregeld in de Wet op de Ondernemingsraden. Ieder bedrijf met meer dan 35 werknemers moet een Ondernemingsraad (OR) hebben. In een ondernemingsraad hebben gekozen vertegenwoordigers van de werknemers zitting. De bevoegdheden van de OR zijn wettelijk vastgelegd: adviesrecht, met name voor zaken die de bedrijfsvoering betreffen, en instemmingsrecht voor zaken die direct de werknemers betreffen, zoals werktijden en vakanties.

Subdomein: Arbeidsverdeling

44 De kandidaat kan uitleggen welke gevolgen arbeids(ver)deling kan hebben voor een samenleving

Deze eindterm is uitgewerkt in 44.1 tot en met 44.4.

44.1 De kandidaat kan aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met technische en maatschappelijke arbeids(ver)deling.

Toelichting

Maatschappelijke arbeidsverdeling: de verdeling van het maatschappelijke productieproces over velerlei beroepen, functies, bedrijven en bedrijfstakken. Door een vergrote arbeidsverdeling worden mensen steeds meer afhankelijk van het goed functioneren van diensten en bedrijven.

Kandidaten kunnen veranderingen in de maatschappelijke arbeidsverdeling herkennen en toelichten in de beroepssectoren primaire, secundaire, tertiaire en quataire sector. Omdat de meeste mensen in Nederland werkzaam zijn in de tertiaire en quataire sector wordt de Nederlandse samenleving een postindustriële of informatiemaatschappij genoemd.

Technische arbeidsdeling: het opdelen van het productieproces van een eindproduct in deelhandelingen, die worden verricht door verschillende arbeiders; daarmee hangt vaak een scheiding samen tussen hoofd-arbeid en handenarbeid en tussen productiewerk en management.

44.2 De kandidaat kan uitleggen dat arbeids(ver)deling gevolgen heeft voor de sociale structuur.

Toelichting

Een sociale of maatschappelijke structuur is het patroon van relaties in een samenleving tussen individuen en tussen groepen en bepaalt het daarmee samenhangend rolgedrag. Zo'n structuur is steeds aan verandering onderhevig.

In een moderne samenleving wordt dat patroon vooral bepaald door de sociaal-economische sociale status van mensen: bepaald door opleiding, beroepsniveau, beroepsprestige, inkomen en macht. Daarin spelen ook culturele factoren een rol, zoals verschillen in sociaal milieu, sekse en etnische afkomst.

Kandidaten kunnen beschrijven hoe deze factoren elkaar kunnen beïnvloeden.

Door arbeids(ver)deling ontstaat een sociale stratificatie: een samenleving die uit maatschappelijke groepen en lagen bestaat waartussen een verhouding van sociale ongelijkheid bestaat. Die sociale ongelijkheid komt tot uiting in een ongelijke verdeling van schaarse en hoog gewaardeerde zaken en in de ongelijke waardering en behandeling van personen en groeperingen op grond van hun maatschappelijke positie en levensstijl. In zo'n gelaagde samenleving kan sprake zijn van een grotere of kleinere sociale mobiliteit: het stijgen of dalen op de maatschappelijke ladder; onderwijs is in de huidige samenleving een belangrijke sleutel voor mobiliteit.

44.3 De kandidaat kan de relatief slechte positie verklaren van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt.

Toelichting

Een slechte positie van een maatschappelijke groep op de arbeidsmarkt blijkt uit een relatief grote werkloosheid, een laag percentage in de hogere functies, een groot aantal flexibele contracten en de geringere kansen op maatschappelijke stijging.

Kandidaten kunnen voor groepen in de samenleving analyseren / herkennen welke van de onderstaande factoren van invloed zijn op hun positie op de arbeidsmarkt.

De positie op de arbeidsmarkt wordt bepaald door (de verandering in) het soort functies dat gevraagd wordt en door (formele) criteria zoals opleiding / diplomering, leeftijd en ervaring. Daarnaast spelen meer informele, sociaal-culturele criteria een rol die aansluiten bij de (veelal dominante) cultuur of de bedrijfscultuur zoals prestatiebereidheid, carrièrergerichtheid, betrouwbaarheid, sociale vaardigheden en omgangsnormen met personeel en klanten. Van sommige groeperingen wordt, soms op basis van vooroordelen en stereotypen, aangenomen dat ze minder aan die criteria voldoen. Er treedt dan discriminatie op.

Bovendien geldt dat lager opgeleiden kans lopen verdrongen te worden door hoger opgeleiden: diploma-inflatie. Werklozen blijken minder vlug te worden aangenomen dan werkenden. Door een langer durende

werkloosheid kan men steeds meer de gevraagde ervaring, beroepskwalificaties en motivatie verliezen, wat de kansen op de arbeidsmarkt weer verkleint.

* Kandidaten kunnen (voorstellen voor) beleidsmaatregelen analyseren voor de mate waarin deze rekening houden met de hierboven genoemde factoren.

44.4 De kandidaat kan voorbeelden geven van maatregelen, die zijn bedoeld voor het verbeteren van de positie van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt.

Toelichting

Voorbeelden van zulke maatregelen zijn: positieve actie of doelgroepenbeleid; (her)scholingsprogramma's; arbeidservaringsplaatsen; zorgverlof; kinderopvang; beïnvloeding vakken- en studiekeuze.

45 De kandidaat kan enkele sociale verschijnselen herkennen en omschrijven die samenhangen met een voortschrijdende arbeidsverdeling. Daarbij kan hij onder meer de volgende verschijnselen herkennen en omschrijven: individualisering van de samenleving, flexibilisering van de arbeid, fragmentering van sociale rollen.

Toelichting

Met individualisering worden de veranderingen in de sociale relaties bedoeld waardoor mensen in de loop der tijd meer zelfstandigheid en keuzevrijheid hebben verworven; daardoor verwerft het individu een relatief grotere autonomie ten opzichte van de samenlevingsverbanden waartoe het behoort.

De flexibilisering van arbeid (van arbeidsverhoudingen en van de arbeidsmarkt) houdt in dat de collectieve regels en afspraken versoepeld worden zodat er een grotere mate van vrijheid is voor werkgevers om de arbeidsvoorwaarden in overeenstemming te brengen met de eigen bedrijfssituatie en af te stemmen op de wensen en prestaties van het personeel: bestaande collectieve regelingen worden dan (gedeeltelijk) geïndividualiseerd en / of geprivatiseerd.

Fragmentering van sociale rollen: het individu krijgt meer en steeds wisselende sociale rollen toebedeeld. Een rol is een geheel van normen en verwachtingen die ten aanzien van een bepaalde categorie personen in bepaalde soorten situaties worden gesteld. Voorbeelden van deze rollen zijn: rol van leerling/student; rol van werkende, arbeidsongeschikte, werkloze; rol van personen die zorgtaken vervullen (huisvrouw, - man); I van personen die vrijwilligerswerk doen.

46 De kandidaat kan ten aanzien van een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende belangen van betrokken groepen en individuen onderscheiden en uitleggen hoe deze belangen samenhangen met hun maatschappelijke positie.

Deze eindterm is uitgewerkt in 46.1 tot en met 46.4.2.

46.1 De kandidaat kan van de betrokken groepen aangeven welke belangen zij hebben c.q. nastreven.

Toelichting

Kandidaten kunnen voor een gegeven context de verschillen in belangen analyseren, afhankelijk van de maatschappelijke positie van de persoon of van de groep en van hun positie op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld de verschillen in belangen tussen werkenden en werklozen, tussen Nederlandse werknemers en immigranten.

46.2 De kandidaat kan de maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en de gevolgen daarvan verklaren.

46.2.1 De kandidaat kan verschillende verklaringen geven voor sociale stratificatie in een samenleving.

Toelichting

Er zijn verschillende verklaringen voor de maatschappelijke ongelijkheid waarbij meer of minder gewicht aan de verschillende factoren wordt toegekend. Het gaat om (de interactie tussen) de factoren arbeid en kapitaal zoals beroep, beroepsprestige, inkomen en bezit), sociaal milieu zoals de etniciteit en het cultureel kapitaal van gezinnen: onder meer intellectueel klimaat, ondersteuning door ouders, bevorderen van zelfdiscipline, leermotivatie en carrièregerichtheid, onderwijs en persoon en sekse, die de maatschappelijke positie van mensen bepalen.

46.2.2 De kandidaat kan de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal-economische kenmerken.

Toelichting

Kandidaten kunnen de verschillen herkennen en noemen tussen te onderscheiden 'lagen' in de samenleving, op basis van hun positie op de arbeidsmarkt, economische zekerheid, inkomen en mogelijkheden tot verbetering.

46.3 De kandidaat kan uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan.

Toelichting

Kandidaten kunnen voorbeelden geven van gevolgen voor (verschillen in) de leefstijl op het gebied van o.a. levensduur, woonsituatie, gezondheid en ziekte, voeding, vrijetijdsbesteding, mode, enz.

Er blijken sterke verbanden te zijn tussen de maatschappelijke positie en uiteenlopende zaken zoals het voorkomen van ziektes en van psychische problemen, cultuurdeelname, schoolprestaties en levensverwachting. De sociale lagen onderscheiden zich in levensstijl, zoals kleding, voedingsgedrag, woninginrichting, vrije tijdsbesteding, politieke participatie, maatschappelijk aspiratieniveau en het belang dat gehecht wordt aan onderwijs.

* Kandidaten kunnen dit beeld nuanceren door te wijzen op de verminderde samenhang tussen de sociaal-economische ongelijkheid en de sociaal-culturele verschillen als gevolg van de vergrote rol van het onderwijs voor de sociale mobiliteit, de toegenomen mogelijkheden om onderwijs te volgen en de voortschrijdende individualisering.

46.4 De kandidaat kan uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee kansen op stijging en daling geeft op de maatschappelijke ladder.

Dit houdt in:

46.4.1 De kandidaat kan omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan.

Toelichting

Sociale mobiliteit is een beweging van individuen of groepen tussen verschillende maatschappelijke posities. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen intragenerationele en intergenerationele mobiliteit. De eerste vorm geeft een daling of stijging aan binnen iemands loopbaan en de tweede duidt op een hogere of lagere positie van iemand ten opzichte van zijn of haar ouders.

Mensen kunnen ook dalen of stijgen in sociale status als hun beroep hetzelfde blijft, maar dat beroep in de loop der tijd minder of meer waardering krijgt in de samenleving.

46.4.2 De kandidaat kan de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit.

Toelichting

Een samenleving waarin de leden nauwelijks of geen kansen hebben om te stijgen op de maatschappelijke ladder, noemen we een gesloten samenleving. Een meer open samenleving onderscheidt zich hiervan doordat daarin meer stijgingsmogelijkheden bestaan.

Voorbeelden van meer gesloten systemen zijn het Indiase kastensysteem en de feodale standenmaatschappij. Voorbeelden van een totaal open maatschappij zijn er niet, maar de kans op sociale mobiliteit in westerse geïndustrialiseerde samenlevingen is vergroot omdat er meer banen beschikbaar kwamen waarvoor hogere scholing nodig was. Van belang is ook dat in deze samenlevingen de dienstensector sterk is vergroot en daarmee de kansen om te stijgen op de maatschappelijke en dan met name op de beroepsprestigeladder. Belangrijkste factor voor (intergenerationele) sociale mobiliteit is een hogere opleiding van de kinderen. Omdat de kansen om te studeren groter zijn geworden, zijn de mobiliteitsmogelijkheden ook vergroot. Bovendien was vroeger voor het verwerven van een hoge maatschappelijke positie een vermogensoverdracht (van ouders op kinderen) een belangrijke factor, vooral in de primaire en secundaire sector. Door de opkomst van de dienstensector is die factor minder belangrijk geworden.

De intragenerationele mobiliteit is daarentegen afgenomen omdat de toegenomen betekenis van opleiding de kansen verkleint om vanuit een lager gewaardeerde beroepspositie op te klimmen.

* Kandidaten kunnen argumenten herkennen en geven van de meritocratietheorie en de reproductietheorie. Volgens de eerste theorie is de huidige samenleving een meritocratie; dat wil zeggen: dat personen een positie in de samenleving kunnen veroveren op basis van hun persoonlijke capaciteiten en hun onderwijsdeelname.

De reproductietheorie stelt dat er sprake is van een reproductie van de maatschappelijke verhoudingen c.q. van een invloed van de sociale stratificatie op de onderwijsdeelname. Met name het culturele kapitaal en de socialisatie in de gezinnen beïnvloeden de schoolprestaties, de beoordeling en aanpak door de leerkrachten en de beslissing om opleidingen door te zetten of te beëindigen.

In een samenleving waarin sprake is van een ruime arbeidsmarkt treedt een verdringingseffect op van lager opgeleiden ten gunste van hoger opgeleiden en van diploma-inflatie.

Er is soms sprake van het kiezen van 'onmaatschappelijke' wegen wanneer de maatschappelijk aanvaarde reguliere wegen om maatschappelijk te stijgen niet of moeilijk toegankelijk zijn, bijvoorbeeld door te kiezen voor een illegaal bestaan of de keuze voor criminaliteit.

Subdomein: Arbeid en informatisering

47 De kandidaat kan de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

Deze eindterm is uitgewerkt in 47.1 tot en met 47.6.

47.1 De kandidaat kan omschrijven wat wordt bedoeld met de informatisering van arbeid en daarvan voorbeelden geven voor de verschillende beroepssectoren.

Toelichting

Informatisering van arbeid wil zeggen dat informatie en informatietechnologie (bedoeld wordt de technologie die is ontstaan als gevolg van ontwikkelingen in de micro-elektronica) een steeds grotere rol gaan spelen. Voorbeelden voor de verschillende sectoren zijn:

Agrarische sector: elektronische hulp bij het voederen; klimaatbeheersing.

Industriële sector: gebruik van software als hulpmiddel bij ontwerpen en productie; robotisering;

Commerciële dienstverlening: informatisering van administratieve processen en elektronisch informatieverkeer. Niet-commerciële dienstverlening: gebruik van software in de administratie en de mogelijkheden van koppeling van bijvoorbeeld de bevolkingsadministratie aan de belastingadministratie.

Meer algemeen is de opkomst en ontwikkeling van elektronische telenetwerken van belang (internet). Zie ook de eindtermen 47.3, 47.4 en 47.5.

Daarnaast is door informatietechnologische ontwikkelingen een verdichting van het productieproces mogelijk en is er meer sprake van een bedrijfsvoering die meer efficiënt, flexibele en klantgericht kan zijn. Zie ook de eindtermen 47.5 en 47.6 voor de gevolgen daarvan.

47.2 De kandidaat kan uitleggen dat de introductie van informatietechnologie in de samenleving sociale en maatschappelijke vraagstukken oproept.

Toelichting

Kandidaten kunnen voorbeelden geven en herkennen van mogelijke veranderingen en discussies op de verschillende terreinen van arbeid, zoals:

- de invloed van de informatietechnologie op de werkgelegenheid, bijvoorbeeld op de positie van vrouwen of van ongeschoolden op de arbeidsmarkt;
- de vraag of de kwaliteit van het werk - arbeidsinhoud en arbeidsomstandigheden - zal toe- of afnemen, resp. taakverrijking of taakverarming;
- veranderingen in de arbeidsorganisatie door de informatietechnologie;
- de vraag of arbeid daardoor een andere betekenis krijgt in de samenleving.

Kandidaten kunnen hierbij tevens de belangen herkennen van direct betrokkenen zoals de werkgevers(organisaties) en werknemers(organisaties). In de eindtermen 47.3 t/m 47.6 worden deze veranderingen en discussies hierover nader uitgewerkt.

47.3 De kandidaat kan van verschillende (informatie)technologische innovaties aangeven wat de (mogelijke) consequenties hiervan zijn voor de werkgelegenheid.

Toelichting

Informatisering levert doorgaans werk op indien er daardoor sprake kan zijn van het produceren van nieuwe producten, dit is productinnovatie, zowel in de ict-branche als daar buiten, tenzij het nieuwe product oude producten uit de markt dringt.

Daarnaast geeft de informatietechnologie mogelijkheden om nieuwe diensten aan te bieden, met name ook door het ontstaan van netwerken waardoor het telewerken steeds meer groeit. De verdere introductie en ontwikkeling van informatietechnologie kunnen echter ook betekenen dat er sprake is van gedeeltelijk afnemende werkgelegenheid in de tertiaire en quartaire sector en m.n. in de lagere administratieve functies.

Veel van deze functies verdwijnen of veranderen als gevolg van de informatietechnologie.

Procesinnovatie, ook in de andere sectoren, kost doorgaans arbeidsplaatsen, omdat menselijke arbeid meer door toepassingen van informatietechnologie kan worden overgenomen. De procesinnovatie kan echter ook betekenen dat productie die eerder verplaatst werd naar lagelonenlanden terug gehaald wordt en daardoor arbeidsplaatsen oplevert.

47.4 De kandidaat kan (mogelijke) consequenties beschrijven van de introductie van informatietechnologie op arbeidsomstandigheden van het werk.

Toelichting

Afhankelijk van de technologische ontwikkelingen en het gevoerde beleid binnen een organisatie kan de introductie van informatietechnologie leiden tot:

- verminderen of juist vermeerderen van routinematige arbeid: taakverrijking en -verbreding versus taakverarming en -versmalling;
- verminderen van gevaarlijk, ongezond, zwaar, vuil en onaangenaam werk;
- mogelijke vergroting van specifieke ziektes zoals muisarm / rsi en problemen bij beeldschermgebruik.

Deze ontwikkelingen blijken voor hogere functies en voor lagere functies gemiddeld positiever resp. negatiever uit te vallen.

47.5 De kandidaat kan uitleggen dat informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsoriëntatie.

Toelichting

Door informatietechnologie zijn er meer mogelijkheden om zelfstandigheid en creativiteit / ontplooiing centraal te stellen in het werk. Een vergroting van de persoonlijke autonomie is mogelijk omdat het werk minder plaats- en tijdgebonden kan worden.

Ook decentralisatie en een vergroting van de autonomie van kleine eenheden binnen een grotere organisatie zijn meer mogelijk geworden (zie ook eindterm 47.6).

Creativiteit / ontplooiing kan door de informatietechnologie meer gestimuleerd worden omdat routinematige werkzaamheden (deels) kunnen worden geautomatiseerd.

47.6 De kandidaat kan uitleggen dat de introductie van informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsorganisatie.

Toelichting

Procesbeheer: door de nieuwe informatietechnologie is het gemakkelijker geworden om overzicht te houden over vele aspecten van het productieproces. Het is ook mogelijk geworden om arbeidstaken die eerder waren opgesplitst weer samen te voegen. Afhankelijk van de bedrijfscultuur kan de arbeidsorganisatie daardoor minder hiërarchisch en dus 'platter' worden. Dat heeft weer gevolgen voor de relatieve autonomie en de communicatiekanalen binnen een organisatie.

Subdomein: Betekenis en waardering van werk

48 De kandidaat kan uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

Toelichting

De betekenis van werk voor de samenleving:

- de (macro-economische) welvaartsfunctie: 'arbeid draagt als een van de productiefactoren bij aan de nationale rijkdom en welvaart.' Daarmee hangt samen dat betaalde arbeid een draagvlakfunctie heeft voor de verzorgingsstaat.

- sociale functie: een van de belangrijkste mechanisme ter integratie van de samenleving / bijdrage aan sociale cohesie; arbeid is de belangrijkste bron van inkomen en het belangrijkste middel tot maatschappelijke participatie. Daarmee is werk het beste middel tegen armoede.

- verdelingsfunctie: arbeid verdeelt inkomen, macht, aanzien en geluk.

Deze eindterm is verder uitgewerkt in de eindtermen 48.1 tot en met 48.4.

48.1 De kandidaat kan het begrip arbeid omschrijven.

Toelichting

Arbeid, betaald of onbetaald, omvat alle bezigheden die (economisch) nut opleveren voor degene die haar verricht, voor zijn of haar naaste omgeving en / of voor de samenleving als geheel.

48.2 De kandidaat kan aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met de materiële en immateriële functies die arbeid voor individuele mensen kan hebben.

Toelichting

Bedoeld worden materiële functies zoals verdienen van een inkomen en het voorzien in levensonderhoud en immateriële functies zoals het opdoen van sociale contacten; het ontwikkelen van identiteit; het verkrijgen van een maatschappelijke positie, sociale status en zelfrespect; zelfontplooiing.

In dit verband kunnen kandidaten een onderscheid maken tussen de functies van betaalde en onbetaalde arbeid.

48.3 De kandidaat kan factoren benoemen die van invloed zijn op de mate waarin werk maatschappelijk gewaardeerd wordt.

Toelichting

Enerzijds zijn er factoren in het werk zelf die de waardering in termen van hoger of lager bepalen, bijvoorbeeld hoofd- of handarbeid, verantwoordelijkheid, afwisseling, ontplooiing, contacten. Anderzijds wordt de waardering van arbeid bepaald door de directe en indirecte 'opbrengst' van werk, zoals inkomen, secundaire arbeidsvoorwaarden, sociale status, macht en maatschappelijke positie.

Kandidaten kunnen verklaren waarom werklozen en huisvrouwen / huismannen relatief weinig maatschappelijke waardering ondervinden.

48.4 De kandidaat kan factoren noemen die van invloed zijn op de wijze waarop men de kwaliteit van werk ervaart.

Toelichting

Kandidaten kunnen factoren herkennen en noemen die te maken hebben met de arbeidsinhoud bijvoorbeeld de mate van arbeidsdeling, afwisseling, autonomie, de arbeidsverhoudingen bijv. gelaagdheid van de organisatie, medezeggenschapsstructuur en beïnvloedingsmogelijkheden. De arbeidsomstandigheden zoals gezondheid, veiligheid en welzijn en / of de arbeidsvoorwaarden waaronder werktijden en loon.

49 De kandidaat kan in (concrete) voorbeelden verschillen herkennen in het denken over arbeid en het arbeidsethos en daarbij de discussie over een basisinkomen betrekken.

50 De kandidaat kan de discussie rondom een basisinkomen in verband brengen met de verschillende opvattingen over de betekenis van werk voor mens en samenleving.

Toelichting

Er is altijd dubbelzinnig over arbeid gedacht: 'arbeid als noodzakelijk kwaad' en 'arbeid als iets waardevols'. Kandidaten kunnen vanuit dit dubbelzinnig arbeidsbegrip de volgende visies op werken in standpunten herkennen: arbeid is minderwaardig; arbeid is een straf van God; arbeid is een opdracht van God; arbeid is een wezenlijke activiteit voor mens en samenleving; arbeid geeft zin aan het leven; arbeid is een instrumenteel middel om een aantal levenswaarden te verwezenlijken, zoals welvaart, vrije tijd en zelfstandigheid; arbeid is een recht - sociaal grondrecht.

In deze visies komen de verschillende betekenissen die mensen aan werken geven tot uiting. De betekenis die arbeid voor mensen heeft, noemt men arbeidsethos. Mensen kunnen een hoog of een laag arbeidsethos hebben. De eerste groep ziet werken als een waardevolle activiteit en mensen met een laag arbeidsethos zien werken als iets negatiefs. Het arbeidsethos van mensen hangt samen met de factoren zoals deze genoemd zijn in eindterm 48.3 en 48.4.

Kandidaten kunnen de belangrijkste argumenten voor en tegen een basisinkomen in verband brengen met de verschillende visies op werk, de functies van werk en de verschillende meningen over de ongelijkheid in de samenleving.